

Д-р Растислав ТЕРЗИОСКИ

ЕДНО ПОТСЕТУВАЊЕ НА ЗНАЧЕНИЕТО НА РУСКИТЕ АРХИВИ ЗА ПРОУЧУВАЊЕ НА ИСТОРИЈАТА НА ЦРНА ГОРА И ПОСЕБНО ЗА ОДНОСОТ НА КНЕЗОТ НИКОЛА КОН МАКЕДОНСКОТО ПРАШАЊЕ

Соопштениево под горниов наслов содржи, би рекол два, еден од друг различни дела. Обата врзани со моето подолгогодишно истражување во архивите на Руската федерација посебно во Москва.

Во првиот дел се обидувам да изнесам некои свои согледувања за богатството на руските архиви воопшто и посебно по тематиката на нашиов научен собир. Второ, да изнесам неколку поконкретни документи од овие архиви непосредно врзани со македонско-црногорските врски, за односот на кнезот Никола по решавањето на македонското прашање, посебно во првите неколку години на XX-от век.

Покрај по познатите архиви во Москва: Архив на Министерството на надворешни работи на руската империја (АВПРИ), Државен архив на Руската федерација (ГАРФ), Државен воено-историски архив (ГВИА) и некои други каде имаат истражувано повеќе историчари од СР Југославија, сметам би требало да се обрне внимание уште на многу други значајни архивски центри, кои многу малку или сосема не се дури ни посетени: Архивот на градот Москва, Архивот на Градскиот историски музеј на Москва, повеќе позначајни лични архиви на истакнати политички, културни и општествени работници на Русија познавачи на балканските проблеми во тој ред и на Црна Гора.

Посебна би била приказната за доскоро воопшто непознатиот и малку посетениот, огромен т. н. Особој – Специјален архив во Москва.

Можноста од поблиску да се запознаам со овој архив ме наведоа на потребата да ги информирам некои компетентни фактори од Македонија и СР Југославија за да оваа граѓа се извлече што поскоро. Што е сторено досега малку ми е

познато. Знам само дека условите за нејзиното користење се веќе многу отежнати.¹

Меѓу бројните фондови во АВПРИ на кои би дал предност за работа по нашава тема, секако би го навел фондот ОТЧЕТИ – МИД-А за периодот 1960 до 1906 година потоа огромниот фонд СЛАВЈАНСКИ СТОЛ, кој во последниве години е дополнет, обработен и целосно даден на користење.

Од Воено-историскиот архив на Русија би го издвоил: фондот „Главна управа на Генералниот штаб“, фондот „Секретаријат на Военото министерство“, фондот „Годишни и месечни извештаи на руските воени агенства на Балканот“, фондовите за поедини воени единици, фондот „Колекција на документи“ и други. Во Државниот архив на Руската федерације (ГАРФ) – неколкуте фондови на руските министри за надворешни работи од средината на XIX-от век до 1917 година; фондот „Министерство за внатрешни работи и полицијата“; фондот „Задгранични агенства на Русија (Руската разузнавачка служба во балканските земји)“; огромниот фонд на гроф Игнатијев, на Мељуков и на многу други познати личности, друштва и организации.

Само за пример, би ја посочил од поблиску содржината на спомнатиот фонд ОТЧЕТИ МИД-а. Тука се содржат годишни извештаи на Руското министерство за надворешни работи, до рускиот Император. Според установената шема на известувањето, извештаите за Црна Гора сместени под посебна графа заземаат во просек за секоја година десетина страници. Значи, за спомнатите години вкупно околу 400 страници. Во нив, по моја оценка, се содржи можеби и најсинтетична панорама за најбитните проблеми и пред се за врски на Црна Гора и на кнезот Никола со Русија.

Според мене целосното објавување на оваа графа кај црногорските издавачи би можела да добие должен приоритет.

Од повеќе соображенија ваков приоритет би дал и на некои од споменатите фондови во Воено-историскиот архив на Русија, посебно на делови од фондот под број Ф-400, – Воени агенства; оп. 4; ф. 2000, оп. 1, ф. 760. Фондот на мини-

¹ Споменатиов архивски центар е формиран во СССР при крајот на Втората светска војна и само пред неколку години стана достапен на истражувачите.

Граѓата што се наоѓа во него има необична историја. Во текот на Втората светска војна германските освојувачи ја собрале од сите поважни европски центри и заедно со своја значајна документација ја чувале во посебни бункери. Сета заедно, при крајот на војната е заплнета од Русите и тајно пренесена во СССР. Тука се обработува, голем дел се преведува на руски језик и се чува во најголема тајност. Грото од граѓата се однесува на периодот од почетокот на Првата светска војна до 1944 година. Според моите согледувања околу 2.000 фасцикли од оваа графа се однесува на народите од бившите југословенски простори.

стерот за внатрешни работи, фондот на руската разузнавачка служба на Балканот.

За односите на Црна Гора и Македонија во средината на XIX-от век, поточно за првите неколку години од владеењето на кнез Никола, секако би имале значење конзулските извештаи на Македонецот по потекло, руски конзул во Рагуза и оттаму известувач за Црна Гора познатиот во Црна Гора можеби пред сè со своето дело Црнагорија и Црногорци Константин Петкович. Посочените негови конзулски извештаи во неколку фасцикли со околу 1000 страници се чуваат во АВПРИ, и можеби добро би било наскоро да го доживеат нашата заедничка обработка и можеби целосно издавање. Во еден од своите подолги извештаи меѓу овие документи е извештајот од 8 мај 1869 година во кого К. Петкович дава поширока претстава за кнезот Никола за неговите први години на владеењето, ја оценува неговата во прво време недоволна дипломатска снаодливост за да како што оценува „потоа брзо се снаоѓа на престолот со помошта на Русија и Србија, на тој начин го покачува својот рејтинг и спрема соседните земји и спрема Турција“. Говори понашироко за односот на кнезот со Австрија, со Србија и за внатрешните работи на Црна Гора.²

Како мошне интересна студија би ја спомнал онаа на некогашниот ордонанс на кнезот Никола руски полковник Црногорец по потекло Јован Попович – Липовац од почетокот на XX-от век – под наслов: „Этнографический и историко-политический очерк Македонии“. Истата со повеќе пропратни оригинални документи е сочувана во Веано-историскиот архив во Москва.³ Сметам дека кнезот Никола не можел да не обрне внимание на оваа студија во неговата потреба во следењето и градењето на своите односи по македонското прашање. Иако текстот бара сериозна критичка преоценка бидејќи според нас застапува и неодрживи тези по македонското прашање во неа има многу што аргументирано и смело речено во одбрана на македонската посебност. Липовац, на пример говори за македонски јазик и за Македонци во Македонија. „Я не могу признат в Македонцах исключительно ни чистих Сербов, ни Болгар, ни Греков ни Турок ни Куцовлахов, все они имеют доли крови в Македонском элементе но преобладающего значения никто не имеет...“.

² АВПРИ, ф, ПОЛИТОДЕЛ 1869, оп. бр. 233, д. бр. 3. Види и АВПРИ, ф. Посланство в Константинополе д. 2121 за 1859; д. 2124 за 1861-1862; д. 2121 за 1860; фонд Политодел 1869 оп. бр. 233, д. бр. 3.

АВПР, оп. 464, д. 2613 – формуларние списи о службе Константина Петковича, ДЛС и ХД.

СПБ Главни архив АВ-А2 бр. дела 911-925, Цетини 1878-1880

³ ГВИА, бр. ф. 400, бр. оп. 4 (301) 1 и (301) 2 (Вкупно 77 страници)

Липовац образложува дека „название Болгари в Македонији никагда не имело такoгo политическoгo етнографическoгo значениja што би по нем можно било справедливо определjат националноста на Македонците“. Липовац зборува не за српски или бугарски jазик во Македонија, но само за „поразително сходство“ на овој jазик со српскиот и бугарскиот. Тој ги критикува некои европски учени кои се занимаваат со македонска проблематика а не владеат „ни по српски, ни по болгарски и еште менше по македонски... они не видели ни Македонию ни Македонцев“.

Влегувајќи во расправа по црковното прашање во Македонија критички се однесува кон присвојувањето на Охридската патријаршија од страна на соседните балкански земји, па во врска со тоа заклучува: „... Из всего сказаного видно што Охридска црков не была ни болгаркой ни греческой ни српской црквею, а была самостоятельной македонской. И так ни Болгари, ни Серби, ни Греки не могут оснивават свои права на Македонию на власт Охридской цркви“.

Во своето соопштение веќе реков дека подетално се осврнувам и на искажаните ставови и размисли на кнезот Никола по македонското прашање во првите неколку години на XX-от век, поточно од 1901 до 1903 година. Тоа е период исклучително важен за македонската историја, период на револуционерниот вриеж и подготовки за востание во Македонија што и ќе се случи на Илинден 1903 година.

Станува, пред се, збор за сообразувањето но и некои неслагања на кралот Никола со основниот став и принцип на големите држави, за сочување на статусот кво во Македонија прокламирано на Берлинскиот конгрес. Како е познато Русија држејќи се за одредбите на Берлинскиот договор што го регулираат овој принцип и посебно за билатералниот договор со Австро-Унгарија од 1897 година ќе ја спроведуваат најконсеквентно оваа политика околу три децении. Опоменувајќи ги македонските револуционери, па и балканските држави најстрого да се држат за овој принцип Ламсдорф на пример, во една прилика ќе се искаже дека ни капка руска крв не ќе протече во поддршка на било какви револуционерни обиди и промени во Македонија. Руската дипломатија ги трла среќно рацете што благодарение на таквите захтеви на Русија и Австро-Унгарија во Софија, Белград и Цетиње не дошло до општи немири.⁴

⁴ Види поопширно Растислав Терзиоски. Извештаи на Руското министерство за надворешни работи за револуционерните состојби во Македонија. Сто години од оснивањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание, Скопје 1994. с. 351.

Во опстојната студија на д-р Глигор Тодоровски под наслов „Србија и Реформите во Македонија“ Скопје 1987 година с. 118 меѓу другото се констатира” ... И ако ги пот-

Спомнатиот став на кнез Никола во рамките на ваквите захтеви кон македонската проблематика во овој период во своето соопштение го разгледувам преку повеќе руски документи меѓу кои десетина телеграми на рускиот дипломатски претставник во Цетиње, Власов, на рускиот министер за надворешни работи, на рускиот дипломатски претставник во Белград Чариков, неколкуте извештаи на рускиот дипломатски претставник во Битола Ростковски, како и на годишните извештаи на Руското министерство за надворешни работи до рускиот Император содржани во споменатиот интересен фонд ОТЧЕТИ МИД-а.

Во оваа прилика би процитирал само по нешто од нив.

Според депешата на Власов од 10 април 1901 година тој во разговорот со кнезот Никола сериозно го потсетува на обврските за неговото држење кон утврдениот принцип на статусот-кво за Македонија. Кнезот од него бара пошироки образложенија па по тоа прашање па и поконкретен став на императорската власт.

Власов на име раскажува: „... Пред да замине во антиверија на 9 ов. м. кнезот Никола ми се обрати со прашањето колку се вистински дојдените до него слухови за тоа дека Русија божем решила да даде автономија на Македонија и дека за тоа веќе почнале разговори? Јас одговорив дека на Балканскиот Полуостров како во опште на Исток Русија се стреми само кон тоа да би го сочувала мирот и спокојствието и следователно со тоа го подржува статус кво-то, поради тоа не е во нејзин интерес да го покрева прашањето за автономија на Македонија, како и да ги поострува во овој правец дејствијата на македонските комити.

Овој одговор по се изгледа не го задоволи кнезот Никола бидејќи разделувајќи се со мене неговото Кралско Величество настојчиво молеше да се обаве-

тикнува балканските држави да се спогодуваат и заеднички да настапуваат Русија јавно не го подржува процесот на зближување на балканските држави за идното решавање на европските и турските владеења... Во почетокот на 1896 година дошло до повеќе контакти на балканските владари од Србија, Бугарија, Црна Гора при што нивниот однос кон македонските прилики заема значајно место. Во тој контекст е посетата на кнезот Никола во Белград во 1896 година. Од српско-црногорските контакти на највисоко ниво била постигната согласноста дека Србија и Црна Гора се против секоја сила која би посегла против „правата“ на српскиот народ... .. Црна Гора и признала раководна улога на Србија по прашањето за Македонија додека по однос на Метохија Србија и признала приоритет на Црна Гора. Двете страни се спогодиле заеднички да дејствуваат во Цариград за поставување на Србин за митрополит во Скопје... Најсуштествено прашање од тие иницијативи била потребата за спогодување меѓу Србија и Бугарија а Црна Гора била повикана да помага во разбирањето меѓу Белград и Софија за делбата на сфери на влијанија во турските провинции...”.

стам за тоа прашање кај Императорската влада и да му го соопштам одговорот на истото.⁵

Според секретната депеша на Власов од 28 март 1902 година тој повторно нашол за потреба да го потсети кнезот „за тврдата опеделеност на Русија заедно со Австро-Унгарија да се одржува статусот-кво и за опасностите да се подгреваат народносните стремежи во Македонија...”.

Власов расправа: „... Старајќи се од кнезот да ги разберам неговите намери за вмешателството на Црна Гора во настаните што можат да се очекуваат во Албанија и во Македонија најдов за потребно повторно да го потсетам на тврдата определеност на Русија заедно со Австро-Унгарија за одржување на статус-кво... . Сметав за нужно на Неговото кралско височество да му напомам дека Императорската влада тврдо решила да го чува статус кво-то... да му укажам дека двете земји (Русија и Австро-Унгарија) веќе имаат преземено соодветни чекори како во Константинопол така и во Софија по прашањето на спречување на подготвуваните настани во Македонија и Албанија и да ги заштити од опасноста да се подгреваат народните страсти како на Црногорците така и на Албанците избувливи по природа и ни малку здржани...”.⁶

Во телеграмата од 15. II 1902 година Власов пренесува дека кнезот Никола го оптужува бугарскиот кнез како човек кој го подржува востанието во Македонија – дека подготвувањето на востанието е дело на бугарскиот кнез, дека Сарафов е негово орудие и делува со негово знаење и согласност, дека кнезот Никола добро лично го познава Фердинанд кој според своите погледи, принципи и жестока натура за потребите на својата политика не ќе се замисли да пролее потоци крв и да остане рамнодушен на најжестокиот колеж.⁷

Во едно писмо (без адресант) (вероватно од Министерството за надворешни работи на Русија –) од 20. II. 1902 година се говори дека плановите на Сарафот за дигање на востание во Македонија не нашле разбирање ниту во Србија ниту во Бугарија ниту во Црна Гора, при што владите на овие земји дале уверување дека ќе се потрудат на секој начин да го спречат покренувањето смутови на своите граници.⁸

Скоро исто по содржина е и писмото на Министерот за надворешни работи на Русија од 21 февруари 1902 година бр. 146 до Н. В. Чариков каде соопштува дека Сарафов кој што како е познато бара подршка за востанието во Македонија во Србија и Црна Гора „Плановите на Сарафов нема да најдат на подршка во

⁵ АВПРИ. Политархив, оп. 482, д. 2625, с. 137

⁶ АВПРИ. Политархив, д. 2626, с. 246-248

⁷ АВПРИ, Политархив (1902), д. 497, с. 128-129

⁸ АВПРИ, Политархив. д. 2626

официјалните сфери нити на Србија нити на Црна Гора нити во Бугарија и дека владите на овие држави дале уверување за нивните цврсти намери да го попречат покренувањето смутови во именуваната област.⁹

Во Секретната телеграма од 13 (27) февруари 1902 година Власов соопштува дека кнезот Никола му соопштил за да му соопшти на Неговата Светост дека по негово длабоко уверување Сарафов дејствува со знаење и согласност на бугарскиот кнез и ако Русија строго го заплаши последниот тогаш секаквите бранувања во Македонија веднаш ќе се прекратат.¹⁰

Во телеграмата од 14 март 1902 година Власов расправа за своето залагање кај кнезот Никола да отстапи од своите намери, во согласност со Србија да подејствува кај бугарскиот кнез во Софија за попречување на востанието. „... Се погрижив да го убедам него во неумесноста на предвремениот таков чекор.“¹¹

Во опширната секретна депеша на Власов од 5 март 1902 година наведува повеќе вакви негови настојувања за немешање на балканските земји во тој ред и на Црна Гора во македонските проблеми; истовремено критички забележува дека кнезот во принцип сето тоа го прифаќа но и сака смело со тоа да маневрира „очигледно стремејќи се кнезот Никола да преземе врз себе улога на посредник меѓу Русија, Србија и Бугарија, присвојувајќи си за себе големо значење во исто време претставувајќи се во ичите на Словените како покровител на угнетените и невините.“

Во депешата Власов понашироко разглаба:

„...Го упозорив Кнезот на јасно определената политика на Русија за одржување на статус кво во Македонија... Сега забележив јас не може да стане ни збор за решение на судбината на таа земја во смисол да и се подари самостојност и самоуправа, за нејзината поделба или пак за присоединување кон Бугарија или кон Србија; а целото прашање се сведува само кон опитите да и се подобри нејзината судбина по пат на укажаните во Берлинскиот трактат реформи.“

Ако би една од големите држави и помисли да управува со таа судбина и со тоа суштествено го наруши статусот кво на Балканскиот Полуостров тогаш во Русија би се нашле достатично сили и средства да го попречат тоа... Да се вмешаат јужните славјани во востанието што се подготвува во Македонија нема никаква сметка; уште понемногу би било подгрevanoето што би било рамносилно да се оди на рака на Турција откривајќи и го патот кон засилување на матрикот на Европа, бидејќи справувајќи се без поголем труд со востанатите и со нивните потстрекувачи и обимно натопувајќи ја земјата на Македонија со

⁹ АВПРИ, Политархив. д. 2626

¹⁰ АВПРИ, Политархив. д. 497 (год. 1902) с. 1196

¹¹ АВПРИ, Политархив. д. 2626. с. 151

хрисјанска крв таа на местото на погинатите ќе побрза да пресели од Мала Азија свој муслимански елемент...”¹²

Во телеграмата од 15 февруари 1902 година бр. 27 до Минист. за надворешни работи на Русија го изнесува мислењето на кнезот Никола по однос на мешањето на бугарскиот кнез Фердинан во работа во Македонија – по подготовките на востанието што како вели се одвива под раководство на Сарафов, ќе соопшти: „... Во Заклучок кнезот Никола искажа исто такво тврдо убедување во тоа дека востанието што се подготвува во Македонија е дело на бугарскиот кнез, на Сарафов – неговото орудие дејствува со знаење и согласност на кнезот Фердинанд... Кнезот Никола добави дека добро го знае лично кнезот Фердинанд, неговите погледи и принципи, дека е тој дотолку жесток по натура, што во интерес на својата политика без да му ја мисли ќе пролее потоци крв и при тоа ќе остане рамнодушен кон најожесточениот колеж.”¹³

Во годишниот извештај на Министерот за надворешни работи на Русија до рускиот император од 1905 година ќе се констатира: „Сознавајќи ја неизбежноста за усогласувањето на своите дејствија со указанија на Русија кнезот Никола го следеше тој принцип да не стапува во никакви политички зделки без согласности на Русија”.¹⁴

И на крајот една моја, можеби пресметла претпоставка, за вмешаноста на кнезот Никола во работата на Македонската револуционерна организација. Имено, во повеќе руски документи од 1902 година со посебен интерес се следи една размисла и комбинација на истакнатиот водач на Македонската револуционерна организација Борис Сарафов, кој тогаш престојувал во Виена за поставување на кнез во очекуваната автономна Македонија Петар Караѓорѓевиќ подоцнежниот крај на Србија. Овој предлог Сарафов го образлага како логичен и прифатлив што Петар и припага на црногорската кнежевска лоза, па како таков може да биде прифатлив и од Русија. Руската обавештајна служба за Балканот и посебно нејзиниот шеф Вајцман кој добро го следи Сарафов и посебно неговото престојување во Австро-Унгарија, го проследува овој случај што го оценува како австро-унгарска игра „бидејќи тој е нивен платеник”. Ваквото сознание пропратено и преку дипломатскиот претставник на Русија во Белград до своите надлежни секако доведува до ставот на Руското министерство за надворешни работи да не се прифати никаква соработка со Сарафов.

Рускиот дипломатски претставник во Белград Н. Чариков во секретната телеграма до рускиот министер од 2 јануари 1902 година меѓу другото соопштува

¹² АВПРИ, Политархив. 1902, д. 2626. с. 157-159

¹³ АВПРИ, Политархив (1902) д. 497. с. 128-129

¹⁴ АВПРИ, ф. Отчети МИД-а за 1905 г.

дека познатиот македонски деец Сарафов се обратил кон него со предлог неговите агенти да бидат допуштени во границите на Кралството (Србија – б. н.) со цел престојната пролет да дигнат востание во Македонија... дека тие се борат за независност на Македонија и дека кандидат на Сарафов за должноста владете на Македонија е кнезот Петар Караѓорѓевиќ... Во кандидатура на П. Караѓорѓевиќ српскиот министер гледа само нов потфат од страна на Австро-Унгарија за покренување на смутови на Балканскиот Полуостров па затоа според министерот Вуик српската влада го одбила предлогот на Сарафов.¹⁵

Во Извештајот на рускиот дипломатски претставник во Цариград И. А. Зиновјев се раскажува: „... Нашиот конзул во Битола од доста верни извори дознава дека кнезот Пет. Караѓорѓевиќ води преговори со бившиот претседател на Македонскиот комитет Сарафов за неговто провозгласување за претендент на идниот македонски кнежевски престол. Овој предлог е примен добро од организаторите на македонското движење бидејќи покрај 300.000 франци што кнезот ветил дека ќе ни даде за водење на пропагандата тие се предаваат дека оваа кандидатура ќе биде подржана од Русија со оглед на блиското роднинство на кнезот Петар со црногорскиот кнежевски дом“.¹⁶

Во контекстот на ваквите комбинации би ги сместил и некои искажани размисли за поставувањето на црногорскиот Кралевич Мирко за гувернер на планираната автономија на Македонија, во прилог на што говорат повеќе документи. Наведуваме само еден испратен до руското министерство за надворешни работи во кого се коментира една статија објавена по тој повод во англискиот печат. Тука меѓу другото се подвлекува дека во статијата се размислува за создавање автономно устројство на Стара Србија и Македонија и како за кандидатурата на пост гувернатор на тие области се предлагал црногорскиот кнежевнич Мирко. Во коментарот, меѓу другото се вели дека како што се дознава овој проект бил тема за разговор во Фридрихсхоф и со оглед на тоа што бил предложен и подржан од англискиот крал Едуард весникот ја заштитува целообразноста на тој проект говорејќи дека од една страна воведување на Автономија веднаш би ја смирило Македонија и Стара Србија и од друга страна ни европските држави ни Турција ни балканските држави не може да се плашат дека синот на црногорскиот кнез користејќи се со својата положба ќе спроведува политика слична на таа што на Крит ја спроведувал Кралевичот Георги, би-

¹⁵ Симон Дракул. Македонија меѓу автономијата и дележот, кн. 1, с. 345 и 321, 361-362. Куманово 1995. Види и ГАРФ ф. 102, оп. 316 год. 1898 бр. 1, р. 14 и ф. 505, оп. 1, д. 81 с. 1-58.

¹⁶ Симон Дракул. Македонија меѓу... с. 345; АВПРИ, Политархив, ф. 2626.

дејќи не може да се поверува дека малата Црна Гора би можела да мечтае за присоединување на толку опширни области.

Покрај тоа, личните квалитети на краловичот Мирко говорат во прилог на неговата кандидатура за губернатор. Во секој случај заклучува весникот ако целиот тој проект за Австрија е макар прифатлив, тогаш неговото прифаќање од стране на Русија би било во полна согласност со нејзините политички традиции и на сопствените интереси.¹⁷

Др Растислав ТЕРЗИОСКИ

ПОДСЈЕЌАЊЕ НА ЗНАЧАЈ РУСКИХ АРХИВА ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ИСТОРИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Резиме

Саопштење под горњим насловом садржи два мање више различита дела, оба везана за ауторово вишегодишње истражување у архивима Руске федерација.

У првом делу набрајају се значајнији руски архиви и неки фондови богати граѓом за историју Црне Горе.

У другом делу анализирају се више докумената из ових архива који се односе на црногорско македонске односе крајем 19. и почетком 20. века. Шире су представљени десетак депеша (извештаји) руског дипломатског претставника на Цетињу – Власова, из којих се да закључити став Кнеза Николе према македонском питању, као и утицај руске дипломатије у грађењу тог става.

¹⁷ Преписот од весникот со Коментар е испратен од МИД на Русија. АВПРИ. ф. 2-ой газемни – експедиции канцеларии МИД России, д. 443, с. 273.